

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/55/62-67>

Günay Mehraliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
<https://orcid.org/0000-0003-4923-8004>
gunay-m2014@yandex.com

Şəxssiz konstruksiyaların müqayisəli koqnitiv təhlili: İngilis və Azərbaycan dilləri nümunəsində

Xülasə

Müasir dilçilikdə şəxssiz konstruksiyaların araşdırılması dilin həm qrammatik quruluşunu, həm də konseptual mexanizmlərini üzə çıxarmaq baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şəxssiz konstruksiyalar subyektin birbaşa ifadə olunmadığı, predikativ mərkəzin isə hadisə və ya vəziyyəti obyektiv şəkildə əks etdirdiyi sintaktik vahidlərdir. Bu konstruksiyalar dilin yalnız formal xüsusiyyəti deyil, həm də düşüncə və qavrayış proseslərinin dilə proyeksiyası kimi nəzərdən keçirilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində şəxssiz konstruksiyaların quruluşu, semantikasını və funksional imkanları oxşar semantik baza üzərində formalaşsa da, onların ifadə vasitələri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Azərbaycan dilində şəxssizlik əsasən təbiət hadisələri (*Yağış yağır*), fizioloji və psixoloji hallar (*Mənə elə gəlir*), müəyyən olunmamış icraçılı konstruksiyalar (*Qapını döyürlər*) və mövcudluğu bildirən strukturlar (*Gec oldu, Lazımdır*) ilə ifadə olunur. İngilis dilində isə şəxssiz konstruksiyalar daha çox formal elementlər vasitəsilə reallaşır: *it-constructions* (*It is raining, It seems...*), *there-constructions* (*There is a book on the table*), passiv strukturlar (*It was said that...*) və modal ifadələr (*It is necessary to try*).

Koqnitiv baxımdan şəxssiz konstruksiyalar gerçəkliyin subyekt deyil, proses və obyekt mərkəzli modelləşdirilməsini göstərir. Yəni insan təcrübəsində bəzi hadisələr və vəziyyətlər icraçının iştirakı olmadan da konseptual olaraq mövcud olur. Bu xüsusiyyət şəxssiz konstruksiyaların həm universal semantik nüvəsini, həm də dillərarası fərqli ifadə mexanizmlərini üzə çıxarır.

Bu konstruksiyalar hadisə və ya prosesin icraçısını neytrallaşdıraraq diqqəti hadisənin özünə yönəldir. Beləliklə, subyektin konseptual fonundan çıxarılması və obyektivliyin önə çəkilməsi şəxssizliyin əsas koqnitiv mexanizmi kimi müəyyənləşdirilir. Məsələn, *It is necessary to learn foreign languages* və *Vacibdir ki, xarici dillər öyrənilsin* konstruksiyaları müxtəlif dillərdə fərqli strukturda olsa da, eyni koqnitiv məzmunu daşıyır: vacibliyin kateqoriyasının subyektlə əlaqəsiz, ümumi və obyektiv şəkildə təqdim olunması.

Açar sözlər: *şəxssiz konstruksiyalar, koqnitiv dilçilik, müqayisəli təhlil, it-constructions, there-constructions, obyektivlik*

Gunay Mehraliyeva
Azerbaijan University of Languages
PhD student
<https://orcid.org/0000-0003-4923-8004>
gunay-m2014@yandex.com

Comparative Cognitive Analysis of Impersonal Constructions: Evidence from English and Azerbaijani

Abstract

In modern linguistics, the study of impersonal constructions is of great significance for revealing both the grammatical structure of language and its conceptual mechanisms. Impersonal constructions are syntactic units in which the subject is not explicitly expressed, while the predicative center objectively reflects an event or state. These constructions are not merely a formal feature of language but also a projection of cognitive and perceptual processes into linguistic form.

Although the structure, semantics, and functional potential of impersonal constructions in English and Azerbaijani are based on a similar semantic foundation, the means of their expression differ considerably. In Azerbaijani, impersonality is mainly expressed through natural phenomena (*Yağış yağır* – “It is raining”), physiological and psychological states (*Mənə elə gəlir* – “It seems to me”), indefinite agent constructions (*Qapını döyürlər* – “They are knocking at the door”), and structures indicating existence (*Gec oldu* – “It is late,” *Lazımdır* – “It is necessary”). In English, however, impersonal constructions are mostly realized through formal elements such as *it-constructions* (*It is raining, It seems...*), *there-constructions* (*There is a book on the table*), passive structures (*It was said that...*), and modal expressions (*It is necessary to try*).

From a cognitive perspective, impersonal constructions demonstrate the modeling of reality not through the subject, but in a process and object-centered manner. In human experience, certain events and states are conceptualized as existing independently of any agent. This feature reveals both the universal semantic core of impersonal constructions and their cross-linguistic differences in expression. Such constructions neutralize the agent of the event or process and shift attention to the event itself. Thus, the removal of the subject from the conceptual background and the emphasis on objectivity represent the main cognitive mechanism of impersonality. For example, *It is necessary to learn foreign languages* and *Vacibdir ki, xarici dillər öyrənilsin* differ structurally but share the same cognitive meaning: the category of necessity is presented independently of the subject, in a general and objective way.

Keywords: *impersonal constructions, cognitive linguistics, comparative analysis, it-constructions, there-constructions, objectivity*

Giriş

Şəxssiz konstruksiyalar (və ya şəxssiz konstruksiyalar) dilçilikdə subyektin bilavasitə ifadə olunmadığı, yəni predikativ mərkəzin şəxslə bağlı olmadığı konstruksiyalar kimi müəyyən edilir (Malchukov və Siewierska, 2011). Bu tip konstruksiyalarda hadisə və ya vəziyyətin mövcudluğu ön planda olur, lakin həmin hadisəni icra edən, ya da ona məruz qalan konkret subyekt dil vahidində açıq şəkildə göstərilir. Belə konstruksiyalar həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində mövcuddur, lakin onların quruluş və funksional imkanları müxtəlifdir.

Azərbaycan dilində şəxssiz konstruksiyalar əsasən *təbiət hadisələri, psixoloji və fizioloji hallar, müəyyən olunmamış icraçılı hərəkətlər və obyektiv reallığın təsviri* zamanı işlədilir. Məsələn: *Yağış yağır. Qaranlıq düşdü. Mənə elə gəlir.* Bu nümunələrdə subyektin olmaması danışanın diqqətini hərəkətin icraçısına deyil, hadisənin özünə yönəldir.

İngilis dilində isə şəxssiz konstruksiyaların mühüm bir qismini *it-constructs* (*It is raining, It seems, It is believed that...*), həmçinin, *passiv quruluşlar* (*It is said that..., He was told to leave*) təşkil edir. Bundan əlavə, *there-constructions* da (*There is a book on the table*) ingilis dilində şəxssizliyin ifadə formalarından biri sayılır. Deməli, hər iki dildə şəxssizlik ümumi bir konseptual məntiqə – subyektin ikinci plana keçməsinə – əsaslanarsa da, onun dil səviyyəsində ifadəsi fərqli sintaktik və morfoloji vasitələrlə həyata keçirilir.

Şəxssiz konstruksiyaların koqnitiv baxımdan öyrənilməsi mühüm nəzəri və praktik nəticələrə imkan verir. Koqnitiv dilçilik kontekstində şəxssiz konstruksiyalar *dil və şüur münasibətlərini, gerçəklik qavrayışının dilə proyeksiyasını, konseptual modelləşməni* üzə çıxarır (Evans & Green, 2006). Şəxssizlik, əslində, dilin obyektivlik və universalıq iddiasını əks etdirən vasitələrdən biridir. Bu baxımdan, məsələn, *It is necessary to learn foreign languages* və ya *Vacibdir ki, xarici dillər öyrənilsin* konstruksiyaları həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində insan faktorunun qismən neytrallaşdırıldığı universal bir semantik nüvəni daşıyır.

Tədqiqat

1. Koqnitiv dilçilikdə şəxssiz konstruksiyalar. Koqnitiv yanaşmada şəxssiz konstruksiyaların mahiyyəti daha geniş izah olunur. Burada əsas diqqət *dil və idrak münasibətlərinə*, yəni insanın gerçəkliyi necə qavrayıb dil vasitəsilə necə modelləşdirməsinə yönəlir (Evans və Green, 2006).

Şəxssiz konstruksiyalar göstərir ki, bəzən insan hadisələri subyekt mərkəzli deyil, *obyekt və proses mərkəzli* şəkildə dərk edilir.

Məsələn, “Yağış yağır” cümləsi koqnitiv baxımdan “təbiət hadisəsi” konseptini birbaşa aktivləşdirir və konkret icraçı tələb etmir. Eyni məntiq “It is raining” formasında da mövcuddur, lakin burada əlavə olaraq “it” formal subyekt istifadə edilir ki, bu da ingilis dilinin sintaktik sisteminin tələbidir.

Koqnitiv dilçilikdə belə konstruksiyalar “subyektin konseptual fonundan çıxarılması” prosesi kimi izah olunur (Malchukov və Siewierska, 2011). Yəni, insan şüurunda hadisə öz-özlüyündə ön plana çəkilir, icraçı isə ya qeyri-müəyyən qalır, ya da tamamilə arxa plana keçir.

2. *Azərbaycan dilində şəxssiz konstruksiyaların quruluşu və semantikasi*. Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində şəxssiz konstruksiyalar xüsusi bir cümlə növü kimi təsnif edilir və onların quruluşu, semantik xüsusiyyətləri müxtəlif dilçilik məktəblərində geniş araşdırılmışdır. Şəxssiz konstruksiyaların əsas xüsusiyyəti budur ki, belə konstruksiyalarda hərəkətin və ya vəziyyətin daşıyıcısı olan subyekt ya ümumiyyətlə ifadə olunmur, ya da qeyri-müəyyən şəkildə nəzərdə tutulur. Nəticədə hadisənin və ya prosesin özü kommunikativ mərkəzə çevrilir.

Azərbaycan dilində şəxssiz konstruksiyaların strukturunda morfoloji baxımdan müstəqil subyekt olmur. Predikativlik isə feilin şəxssiz formaları və ya qeyri-şəxsi semantika daşıyan ifadələrlə təmin olunur. Bu, danışanın diqqətini hadisənin icraçısından çox, hadisənin faktına yönəldir (Əsgər, 2015; İsmayılova, 2023).

Azərbaycan dilçiliyində şəxssiz konstruksiyalar semantik-funksional meyarlara əsasən bir neçə qrupa bölünür:

- *Təbiət hadisələrini bildirən şəxssiz konstruksiyalar* – əsasən meteoroloji və kosmik hadisələri əks etdirir: *Qar yağır, Şimşək çaxır, Hava isindi*. Bu tip konstruksiyalarda hadisənin icraçısı təbiət qüvvəsi olsa da, dil səviyyəsində konkret subyekt ifadə olunmur.

- *Fizioloji və psixoloji halları bildirən şəxssiz konstruksiyalar* – insanın daxili hiss və duyğularını ifadə edir: *Mənə elə gəlir, Yorğunluq hiss olunur, Üzüm ağrıyır*. Burada subyekt formal olaraq mövcud olsa da (məsələn, “mənə”), o, hərəkətin icraçısı deyil, daşıyıcısı kimi çıxış edir.

- *Müəyyən olunmamış icraçı şəxssiz konstruksiyalar* – icraçının konkret göstərilmədiyi, lakin hadisənin baş verdiyi konstruksiyalardır: *Qapını döyürlər, Zəng vururlar, Yazırlar*. Bu konstruksiyalar agentin adını çəkmədən hadisənin faktını vurğulayır.

- *Mövcudluğu və obyektiv vəziyyəti bildirən şəxssiz konstruksiyalar* – *Gec oldu, Lazımdır, Vacibdir, Olmaz*. Bu cür konstruksiyalarda hadisə ümumi, obyektiv fakt kimi təqdim edilir, icraçı isə qətiyyənlə nəzərdə tutulmur (Əsgər, 2015; İsmayılova, 2023).

1. *İngilis dilində şəxssiz konstruksiyaların quruluşu və semantikasi*. İngilis dilinin sintaktik sistemində şəxssiz konstruksiyalar xüsusi qrammatik və semantik funksiyaları ilə seçilir. Bu konstruksiyaların əsas xüsusiyyəti subyektin ya ümumiyyətlə olmaması, ya da formal elementlə əvəz olunmasıdır. Beləliklə, hərəkət və ya vəziyyətin özü ön plana çəkilir, icraçı isə ya arxa plana keçir, ya da tamamilə neytrallaşdırılır. İngilis dilində şəxssizlik, əsasən, *it-konstruksiyalar* (it-constructions), *there-konstruksiyalar* (there-constructions), *passiv konstruksiyalar* və müəyyən *modal-strukturlar* vasitəsilə ifadə olunur.

It-konstruksiyalar. İngilis dilində şəxssizliyin ən geniş yayılmış forması “it” ilə qurulan konstruksiyalardır. Bu tip konstruksiyalarda “it” semantik yük daşımayan, yalnız sintaktik boşluğu dolduran “dummy subject” (formal subyekt) funksiyasını icra edir (Blevins, 2003). Məsələn:

It is raining.

It seems that he is right.

It is difficult to explain this phenomenon.

Bu nümunələrdə “it” hadisənin icraçısı deyil, yalnız qrammatik subyekt rolunu oynayır. Beləliklə, predikativ mərkəzin məzmunu hadisənin özünə yönəlidir. Koqnitiv baxımdan bu, “proses mərkəzli qavrayış” modelini əks etdirir: danışan hadisəni kimin həyata keçirdiyini deyil, hadisənin öz faktını konseptual olaraq önə çəkir.

There-constructions. İngilis dilində şəxssizliyin başqa bir forması “there” ilə başlayan mövcudluq konstruksiyalarıdır. Burada “there” məkan bildirən zərf kimi deyil, formal subyekt kimi çıxış edir:

There is a book on the table.

There are many people in the hall.

Belə konstruksiyalarda diqqət obyektin mövcudluğuna yönəldilir, icraçı və ya hərəkətin daşıyıcısı vacib sayılır. “There-constructions” gerçəkliyin “mövcudluq konsepti” üzərində qurulmuş koqnitiv modelini nümayiş etdirir. Bu konstruksiyalarda danışan üçün əsas məsələ subyektin kimliyi deyil, obyektin varlığı və ya situasiyanın mövcudluğudur.

Passiv quruluşlar. Passiv formalar da ingilis dilində şəxssizliyin ifadəsində mühüm rol oynayır. Passivdə hərəkətin icraçısı ya gizlədilir, ya da ikinci plana keçir:

It was said that he left the country.

He was told to wait outside.

Birinci nümunədə “it was said” formasında şəxssizlik daha açıq görünür. Burada hadisənin kim tərəfindən deyildiyi vacib deyil; faktın mövcudluğu əsasdır. Passiv konstruksiyalar vasitəsilə danışan hadisəni obyektiv fakt kimi təqdim edir, subyektiv iştirakını isə minimuma endirir.

Modal-strukturlar və ümumiləşdirilmiş subyektlər

Şəxssizlik modal ifadələrdə də özünü göstərir:

It is necessary to try.

One must be careful.

Burada “it” və “one” konkret subyektini ifadə etmir, yalnız ümumi qayda və ya vacibliyi bildirir. Xüsusilə “one” universal insan subyektini rolunu oynayaraq ümumiləşdirmə funksiyasını yerinə yetirir. Bu konstruksiyalar vasitəsilə ingilis dili danışan şəxsin konkret mövqeyini arxa plana keçirir, hadisəni ümumiləşdirilmiş qayda və ya normativ fakt kimi təqdim edir.

2. *Müqayisəli koqnitiv təhlil.* Müasir dilçilikdə müqayisəli koqnitiv təhlil metodunun tətbiqi müxtəlif dillərin sintaktik və semantik hadisələrinin insan şüurundakı konseptual modelləşməsi baxımından öyrənilməsinə geniş imkanlar açır. Bu yanaşma yalnız formal strukturun deyil, həm də dil vasitəsilə reallaşan idrak mexanizmlərinin tədqiqini hədəfləyir. Şəxssiz konstruksiyalar bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar reallığın dil kodunda subyektədən asılı olmayan təsvir formalarını üzə çıxarırlar və insan təcrübəsinin obyektivləşdirilmə üsullarını əks etdirir (Croft və Cruse, 2004).

İngilis və Azərbaycan dillərində aparılan müqayisə göstərir ki, şəxssiz konstruksiyaların formal quruluşu və leksik-semantik ifadə vasitələri fərqlənir. İngilis dilində bu tip cümlələrin əsasını formal subyektlərin (it, there və s.) iştirakı təşkil edir. Bu xüsusiyyət sintaktik strukturda subyekt yuvasının qorunması prinsipindən irəli gəlir. Azərbaycan dilində isə şəxssizlik hadisənin birbaşa predikat və ya modal sözlər vasitəsilə ifadə olunması ilə reallaşır. Bu, Azərbaycan dilinin sintaktik sistemində hadisənin “subyekt mərkəzliyindən” azad şəkildə qavranılması ilə bağlıdır. Beləliklə, hər iki dildə konseptual model eyni idrak məzmununa malik olsa da, onun kodlaşdırılması fərqli mexanizmlər üzərindən baş verir.

Təbiət hadisələrinin ifadəsi, mövcudluq və varlıq anlayışları, normativlik, emosional və fizioloji hallar, həmçinin qeyri-müəyyən icraçı konstruksiyalar müqayisəli təhlil üçün xüsusi maraq doğurur. Bu sahələrdə hər iki dilin koqnitiv paralelləri aydın görünür: hadisələr subyektə bağlanmadan təsvir olunur, icraçının neytrallaşdırılması obyektivlik effekti yaradır, normativlik isə insan faktorundan asılı olmayan “universal zərurət” kimi kodlaşdırılır. Lakin fərqlər əsasən formal səviyyədədir: ingilis dilində sintaktik tələblərə görə formal subyektlərin iştirakı labüddür, Azərbaycan dilində isə həmin funksiya feilin və ya modal sözün semantikasına hopdurulmuşdur.

Koqnitiv modelləşmə baxımından hər iki dilin şəxssiz konstruksiyaları eyni idrak mexanizmlərini aktivləşdirir:

Obyektivlik – hadisə fakt kimi təqdim olunur;

Ümumiləşdirmə – icraçı konkretləşdirilmir;

Neytrallıq – danışanın mövqeyi arxa plana keçir;

Hadisə mərkəzliyi – diqqət subyektin üzərindən hadisəyə yönəldilir.

Bu prinsiplər göstərir ki, insan şüuru reallığı modelləşdirərkən yalnız subyekt-fokuslu yanaşmaya əsaslanmır. Əksinə, hadisələr subyektədən asılı olmayan, obyektiv faktlar kimi də qavranıla bilər. İngilis və Azərbaycan dillərində şəxssiz konstruksiyaların təhlili göstərir ki, bu dillər müxtəlif tipoloji xüsusiyyətlərə malik olsa da, insan idrakının universallığını əks etdirən dərin semantik paralelləri bölüşürlər.

Nəticə

Azərbaycan dilində şəxssiz konstruksiyalar sintaktik sistemin mühüm tərkib hissəsi olaraq hadisə və vəziyyətləri subyektlə əlaqəsiz şəkildə təqdim edir. Onların quruluşu əsasən feil formalarının şəxssizləşməsi, qeyri-müəyyən icraçılı strukturlar və normativ ifadələr vasitəsilə reallaşır. Semantik baxımdan isə bu konstruksiyalar obyektivliyin, ümumiləşdirmənin və neytrallığın ifadəsinə xidmət edir. Koqnitiv baxımdan şəxssizlik insan şüurunda hadisələrin subyektədən asılı olmadan qavranılması və dil vasitəsilə modelləşdirilməsinin göstəricisidir.

İngilis dilində şəxssiz konstruksiyaların quruluşu sintaktik baxımdan “dummy subject”lər (it, there), passiv formalar və modal-strukturlar üzərində əsaslanır. Semantik baxımdan isə bu cümlələr proses və ya hadisəni subyektin iştirakı olmadan təqdim edir, obyektiv faktların ifadəsinə, ümumiləşdirməyə və neytrallığa xidmət edir. Bu xüsusiyyətlər göstərir ki, şəxssizlik ingilis dilində yalnız qrammatik kateqoriya deyil, həm də dilin koqnitiv mexanizmlərini əks etdirən mühüm struktur-semantik vasitədir.

İngilis və Azərbaycan dillərində şəxssiz konstruksiyalar müxtəlif formal mexanizmlərə əsaslansa da, onların koqnitiv-semantik mahiyyəti oxşardır. Hər iki dil hadisəni subyektədən asılı olmayan obyektiv fakt kimi modelləşdirir və bununla da reallığın “hadisə-mərkəzli” konseptualizasiyasına xidmət edir. Müqayisə göstərir ki, şəxssizlik fenomeni universal koqnitiv təcrübənin dil səviyyəsində müxtəlif formalara bürünməsinin bariz nümunəsidir.

Nəticə etibarilə, müqayisəli koqnitiv təhlil göstərir ki, fərqli formal mexanizmlərə baxmayaraq, hər iki dilin şəxssiz konstruksiyaları insan təcrübəsinin obyektivləşdirilməsi, hadisələrin subyektədən asılı olmadan modelləşdirilməsi və faktların neytral təqdimatı funksiyasını yerinə yetirir. Bu isə koqnitiv dilçilikdə şəxssiz cümlələrin yalnız sintaktik kateqoriya deyil, həm də idrak proseslərinin ifadə vasitəsi olduğunu təsdiqləyir.

Ədəbiyyat

1. Blevins, J.P. (2003). Passives and impersonals. *Journal of Linguistics*, 39(3), 473–520. <https://doi.org/10.1017/S0022226703002351>
2. Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). *Cognitive linguistics*. Cambridge University Press.
3. Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: An introduction*. Lawrence Erlbaum Associates.
4. Əsgər, İ. (2015). *Cümlə tədrisinin aktual problemləri: Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün dərs vəsaiti*. Elm və Təhsil.
5. Goldberg, A. E. (1995). *Constructions: A construction grammar approach to argument structure*. University of Chicago Press.
6. Haspelmath, M. (2001). Non-canonical marking of subjects and objects. In A. Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon, & M. Onishi (Eds.), *Non-canonical marking of subjects and objects* (pp. 1–23). John Benjamins.
7. İsmayılova, T. (2023). *Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələrin sintaktik xüsusiyyətləri*. Bakı Slavyan Universiteti Nəşriyyatı.
8. Məmmədli, V. (2019). *İngilis və Azərbaycan dillərində şəxssiz konstruksiyaların müqayisəsi*. Azərbaycan Dillər Universiteti Nəşriyyatı.
9. Loureiro-Porto, L. (2010). A review of early English impersonals: Evidence from necessity verbs. *English Studies*, 91(6), 674–699. <https://doi.org/10.1080/0013838X.2010.512770>
10. Malchukov, A., & Siewierska, A. (2011). *Impersonal constructions: A cross-linguistic perspective*. John Benjamins Publishing Company.
11. Radford, A. (2009). *An introduction to English sentence structure*. Cambridge University Press.

12. Radden, G., & Dirven, R. (2007). *Cognitive English grammar*. John Benjamins Publishing Company.
13. Siewierska, A. (2008). Introduction: Impersonalization from subject-centred vs. agent-centred perspective. *Transactions of the Philological Society*, 106(2), 123–145. <https://doi.org/10.1111/j.1467-968X.2008.01212.x>
14. Talmy, L. (2000). *Toward a cognitive semantics* (Vols. 1–2). MIT Press.
15. Van Gelderen, E. (2002). *An introduction to the grammar of English: Syntactic arguments and socio-historical backgrounds*. John Benjamins Publishing Company.

Daxil oldu: 02.11.2025

Qəbul edildi: 14.02.2026